

RECENZJE I OMÓWIENIA

Studia Oecumenica 11
Opole 2011

Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja, red. Jill Raitt, współpr. B. McGinn, J. Meyendorff, tłum. P. Blumczyński, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011, 496 s., ISBN 978-83-233-3181-0.

Od początku czasów nowożytnych obserwuje się nie tylko postępujące zeświecczenie chrześcijańskiego Zachodu – dziś większego niż kiedykolwiek – ale także niezwykły rozkwit różnych form duchowości. Pomimo że sfera duchowej aktywności człowieka uległa we współczesnym świecie w wielu wymiarach redukcji, to paradoksalnie od wielu lat w różnych kręgach – nie tylko kościelnych – mówi się i pisze o duchowości jako charakterystycznym znaku naszych czasów.

Wychodząc od analiz ściśle socjologicznych, pisze się o duchowości i religijności – już właściwie od lat 80-tych XX wieku – jako o tzw. „megatendencjach”. Są też tacy, którzy traktują ten nawrót do różnych form życia duchowego, czy wprost nawrót do religii, jako „zemstę Boga” (C. Diaz, *Contra Prometeo*, Madryt 1991). Rozpad tradycyjnego świata religii nastąpił w wyniku długiego procesu, który z pewnością rozpoczął się już w oświeceniu. Kiedy w XX wieku wydawało się, że wszystko jest możliwe bez Boga, naszego najwyższego Interlokutora w budowaniu różnych fragmentów historii tak w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym, kiedy stworzono nawet „teologię śmierci Boga”, to okazało się, że człowiek natrafia w wielu dziedzinach swej aktywności na pytania bez odpowiedzi. Carlos Diaz we wspomnianej pozycji twierdzi, że „im człowiek dalej posuwał się w swoim pragnieniu stania się bogiem, zdobycia wiedzy, pozabawienia innych ich wielkości, tym bardziej tracił swe ludzkie oblicze” (tamże, s. 42). Tej ocenie trudno odmówić trafności. Potwierdza ją Henri de Lubac w pracy *Dramat humanistycznego ateizmu*: „nie jest prawdą (...), że nie da się ułożyć życia na ziemi bez Boga. Nie ulega natomiast wątpliwości, że bez Boga można je ułożyć jedynie przeciwko człowiekowi (s. 11). Myśl tę zresztą często w swoich homiliach i przemówieniach powtarzał Jan Paweł II. Na tym właśnie zdaje się polegać spektakularna rola powrotu do duchowości, wprost „mody” na nią. Człowiek, który zapłacił wysoką cenę za usunięcie ze swego horyzontu rze-

czywistości transcendentnych i wartości duchowych, pragnie na powrót odzyskać duchowy wymiar swej egzystencji i nim żyć.

Zmaganie się człowieka, często wbrew swej naturze, o realizację wartości duchowych w przykładzie różnych kultur, religii czy narodowości, z uwzględnieniem historycznych okresów rozwoju różnych nurtów duchowych, wspaniale prezentują tomy wydane w serii *World Spirituality*. Każdy tom, a wydanych zostało już kilkadziesiąt, jest encyklopedyczną historią różnych religijno-antropologicznych kwestii. Seria ta zresztą nie jest jedyną poświęconą różnym nurtom duchowości. Warto wspomnieć dzieła: P. Pouratt, *La spiritualite chretienne* (4 tomy); L. Bouyer, *Storia della spiritualia* (8 tomów); V. Grossi, L. Boriello, B. Scandin, *Storia della spiritualia* (7 tomów) czy wydany przez Wydawnictwo „M” *Leksykon duchowości katolickiej* (Lublin – Kraków 2002, ss. 988).

W kontekście współczesnego światowego, jak i także polskiego zainteresowania problematyką wartości duchowych i olbrzymiego zapotrzebowania na literaturę poświęconą różnym formom i nurtom duchowości – także tym z minionych epok historycznych – należy z uznaniem przyjąć już samą inicjatywę Uniwersytetu Jagiellońskiego, by przetłumaczyć i wydać w języku polskim 17 tom wspomnianej serii *World Spirituality*, poświęcony chrześcijańskiej duchowości późnego średniowiecza i reformacji. Publikację książki *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* należy uznać za projekt naukowo niezwykle cenny i polskiej literaturze potrzebny. Każdy tom wspomnianej serii to dzieło monumentalne, które należy już dziś do światowego kanonu lektur z zakresu historii teologii i historii duchowości chrześcijańskiej. Publikacja kolejnego tomu daje dostęp do tej myśli także czytelnikom w języku polskim. Istniejące bowiem napisane w języku polskim opracowania duchowości późnego średniowiecza i epoki reformacji są fragmentaryczne, bądź też – jak wspomniany *Leksykon duchowości katolickiej* – monokonfesyjne i o zbyt ogólnym, encyklopedycznym charakterze.

O wyjątkowej naukowej wartości dzieła *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* świadczy już sam fakt doboru autorów, którzy opracowali poszczególne tematy tej pracy zbiorowej. Są tam nazwiska 25 znanych w świecie historyków idei i kultury, historyków Kościołów i ekumenizmu, teologów systematycznych, porównawczych i znawców szeroko rozumianej teologii duchowości. Dobór autorów nie został ograniczony konfesyjnie – są tam wybitni znawcy prawosławia (John Meyendorff), luteranizmu (Mark Lienehard), teologii reformowanej (Fritz Büsse, William Bouwsmana), anglikańskiej (Bernard McGinn), a także teologii katolickiej (Keith J. Egan, James D. Tracy). Większość z nich pracuje na znanych uniwersytetach w USA i Europie. Każdy z nich może poszczycić się olbrzymim dorobkiem naukowo-badawczym i publikacyjnym. Redaktorom i wydawcom dzieła można tylko pozazdrościć, że udało się zebrać zespół tak kompetentnych pisarzy, którzy w różnych

aspektach naświetlili problematykę chrześcijańskiej duchowości na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej.

Na strukturę treści tomu składa się *Przedmowa do serii* (s. VII–VIII), *Wstęp* (s. IX–XVIII), *Podstawowa bibliografia i skróty* (s. XIX) – bibliografia szczegółowa została osobno zamieszczona po każdym z artykułów, 20 tematów zasadniczych podzielonych na: Rozdział I (s. 1–14), część I poświęconą szkołom i ruchom duchowym (s. 15–379) i część II poświęconą tematom specjalistycznym (s. 381–471). Całość wieńczy *Noty o autorach* (s. 473–475), *Indeks osób* (s. 477–483), *Indeks rzeczowy* (s. 485–494).

Od strony merytorycznej należy podkreślić wielkie bogactwo treści zamieszczonych w każdym z artykułów, które jednocześnie, już ze względu na swą objętość, nie są pozbawione pogłębionych analiz. Wprowadzeniem do całości jest artykuł G. Tavarda na temat *Życie apostołskie i reforma Kościoła*” wyrażającego się w powstaniu nowych ruchów w życiu Kościoła i reformatorskimi trendami w teologii. Był to wiek związany z wielkimi nazwiskami: Ruperta z Deutz, Hugo od św. Wiktora, Piotra Lombarda, Hildegardy z Bingen a także z reformatorskimi soborami – Laterańskim III (1179) i Laterańskim IV (1215). Artykuł ten na konkretnych przykładach ilustruje realizację zasady: *Ecclesia semper reformanda*.

Kolejne cztery artykuły prezentują duchowość, którą tworzyły i którą żyły w późnym średniowieczu powstałe z ruchów żebraczych cztery zakony: dominikanie (s. 15–30), franciszkanie (s. 31–49), karmelici (s. 51–62) i augustianie (s. 63–74). Autorzy pokazują, jak zakony żebracze przyczyniły się do zasadniczej modyfikacji dotychczasowego życia monastyczno-kontemplacyjnego, podejmując nauczanie i przepowiadanie jako część istotną swego programowego powołania.

Dominikanie położyli nacisk na ustawiczne studium oraz ubóstwo jako przykład życia i posłannictwa ewangelicznego. Na kształtowanie ich duchowości największy wpływ mieli Albert Wielki i Tomasz z Akwinu poprzez uwydatnienie decydującej roli Boga w życiu człowieka, prymatu intelektu nad wolą oraz prymatu miłości, która jest początkiem i kresem kontemplacji.

Dla św. Franciszka z Asyżu i jego wspólnot regułą było zachowanie zasad Ewangelii, posłuszeństwo i miłość, ubóstwo i troska o zbawienie innych przez działalność kaznodziejską. Istotą duchowości franciszkańskiej, wówczas i dziś, miała być miłość do Boga i do bliźnich – zwłaszcza ubogich i nieszczęśliwych, oraz do innych stworzeń ożywionych i nieożywionych. W tych ostatnich aspektach duchowość ta może patronować dzisiejszym ruchom ekologicznym.

Duchowość karmelicka natomiast nawiązuje do duchowości pustelników z Góry Karmel. Liczną grupę wśród średniowiecznych karmelitów stanowili pustelnicy wędrowni, którzy zobowiązywali się do odwiedzania miejsc świętych, zwłaszcza Jerozolimy. Ich działalność w dużej mierze przyczyniła się do chrystianizacji świata, jak pogłębienia życia chrześcijańskiego poprzez mistykę.

Z ruchu eremickiego wyrósł też zakon oparty na regule św. Augustyna, założony w 1256 roku we Włoszech, który oprócz pracy duszpasterskiej podejmował działalność misyjną i naukową. Było to zakon augustianów. Do tego zgromadzenia należał późniejszy reformator M. Luter. Duchowość augustiańska kształtowała się pod wpływem łączenia nauczania z pobożnością, pracy umysłowej z życiem kontemplacyjnym.

Wiele interesujących treści wnoszą artykuły na temat pobożności i duchowości średniowiecza autorstwa R. Kieckhofera (s. 75–110) i W. Courtenay'a (s. 111–122). Charakteryzują oni formy średniowiecznej pobożności, wskazując na wiodącą rolę idei „naśladowania Chrystusa” i prezentując bardziej szczegółowo pobożność pasyjną, pokutną, eucharystyczną, maryjną; scharakteryzowano również średniowieczny kult świętych.

Na jednostronność ujmowania religijności kobiet w późnym średniowieczu zwraca uwagę C.W. Bynum (s. 123–142). Autorka wspomina o nowych formach życia religijnego tak w klasztorach żeńskich, jak i praktykowanych przez kobiety świeckie. Prowadzone analizy porównawcze wskazują na różnice między „kobiecą” i „męską” duchowością oraz odmiennymi sposobami wyrażania się ich pobożności.

Szkoły późnośredniowiecznego mistycyzmu opracował A.M. Haas (s. 143–180). Do analiz wybrano czołowych przedstawicieli mistycyzmu – twórców szkół niemieckich, duńskich, włoskich, francuskich i szwajcarskich. Mistycyzm angielski opracował w osobnym artykule B. McGinn (s. 199–212), natomiast duchowe życie w palamizmie zaprezentował G. Mantzaridis (s. 213–228), w prawosławiu rosyjskim – S. Hackel (s. 229–242).

W charakterystyce późnośredniowiecznej duchowości nie mogło zabraknąć artykułu na temat *devotio moderna* – nurtu duchowości chrześcijańskiej ukształtowanego w swych początkach wśród świeckich chrześcijan w Niderlandach (s. 181–198). O. Gründler wykazuje, że ruch ten był reakcją na formalizm praktyk zewnętrznych, przerost spekulacji teologicznych, dominantą modlitwy liturgicznej oraz na niewłaściwe formy pobożności ludowej. Ruch *devotio moderna* propagował indywidualny model pobożności, zalecając umiar w ascezie, wypełnianie codziennych obowiązków i stawianie za wzór do naśladowania człowieczeństwa Chrystusa.

Kolejne artykuły części I prezentują duchowość humanizmu. Ta duchowość w dużym stopniu zainicjowała procesy reformacyjne, mimo że w ostatecznym rozrachunku znacznie różniła się od duchowości reformatorów M. Lutra i J. Kalwina. Najwięcej z duchowości humanizmu zachował w swojej spuściźnie pisarskiej i całym systemie teologicznym U. Zwingli. Ogólną charakterystykę tych nurtów duchowych popartą wieloma szczegółowymi informacjami teologicznymi i historycznymi ukazują artykuły, którymi autorami są: William

Bouwsmana (s. 243–258 i 325–340), James D. Tracy (s. 259–273), Marc Lienehard (s. 275–306), Fritz Büsser (s. 307–324) i Timothy George (s. 341–379).

Druga część recenzowanego tomu, już znacznie krótsza, porusza w sześciu artykułach wybrane tematy nie dotyczące wprost konkretnego nurtu duchowości, a jednak ściśle związane z tą problematyką. E. Cousins koncentruje się na zagadnieniu człowieczeństwa i męka (s. 383–400), E. Johnson – na pobożności maryjnej w Kościele zachodnim, R. Taft i J. McCue – na związkach pomiędzy liturgią i Eucharystią w perspektywie teologii wschodniej i zachodniej (s. 423–446), J. Meyendorff na zachodniej i wschodniej wizji Kościoła (s. 447–462), natomiast J. Raitt – na zagadnieniu świętości i grzechu w perspektywie teologii katolickiej i protestanckiej (s. 463–471).

Już sama zasadnicza struktura i wewnętrzne podziały treści pokazują merytoryczne bogactwo recenzowanego dzieła. Autorzy ustosunkowali się do najważniejszych zagadnień związanych z szeroko rozumianą duchowością, które w okresie późnego średniowiecza i okresu reformacji stanowiły przedmiot szczególnego zainteresowania tak wiernych żyjących w Kościele katolickim, jak w różnych Kościołach i wspólnotach poreformacyjnych, a także w Kościołach Wschodnich. Merytorycznym walorem opracowania jest jednak nie tylko wielkie bogactwo udokumentowanych faktów historycznych i teologicznych, ale zarysowanie zasadniczych tendencji rozwojowych głównych nurtów duchowości uwarunkowanych ówczesnymi wydarzeniami historycznymi bądź wprowadzanymi reformami.

Od strony formalnej różne konfesje i narodowo pochodzenie Autorów, ich wykształcenie i specjalizacje, pozwoliły na przeprowadzenie głębokich historycznych i teologicznych analiz ukazujących istotne i podstawowe, jak i czasami bardzo subtelne różnice między poszczególnymi nurtami, rodzajami i formami duchowości późnego średniowiecza i epoki reformacji. Autorzy opisują te rzeczywistości z wielkim zrozumieniem różnorodnych uwarunkowań i etiologiczną wrażliwością. Przemiany w sposobie ujmowania pewnych prawd, przeżyć, doświadczeń czy zjawisk zawsze osadzone są też w recenzowanym tomie w szerokim kontekście porównawczym. Opracowanie stawia jego Autorów i Wydawców w pierwszym rzędzie światowych historyków i teologów, ale i ekumenistów. Umiejętność ponadkonfesyjnego spojrzenia i wyznaniowo otwartych ocen jest bardzo charakterystyczna dla Autorów recenzowanej pozycji.

Z ekumenicznie otwartym charakterem opracowania *Duchowość chrześcijańska. Późne średniowiecze i reformacja* wiąże się jeszcze jeden ważny faktor natury formalnej: jest nim obiektywizm w wyborze i ocenie faktów historycznych i prawd teologicznych. Autorzy i wydawcy nie pominęli żadnego z ważnych tematów tego okresu i potrafi je naświetlić z historycznego dystansu. Od strony formalnej należałoby podkreślić także jeszcze jedną zasadę widoczną w przeprowadzonych analizach: oryginalne źródła historyczne interpretowane

zostały w świetle osiągnięć współczesnych badań i zrelacjonowane w języku obrazowym i bardzo komunikatywnym, a w niektórych artykułach narratywnym.

W prezentowanym tłumaczeniu *The Christian Spirituality. High Middle Ages and Reformation* nie zrezygnowano z indeksów osobowych i indeksów rzeczowych (co często ma miejsce w polskich tłumaczeniach). Przy tak treściowo bogatej pozycji indeksy okazują się wielce pomocne i wprost nieodzowne. Praca przybliży polskiemu czytelnikowi dotychczas mało znany, bo głównie amerykański, sposób uprawiania nauki o duchowości – a także teologii, historii, kulturoznawstwa.

Wszystkie względy merytoryczne i formalne decydują o dydaktycznych walorach recenzowanej pozycji. Polskie środowiska akademickie otrzymały opracowanie, które od lat należy do światowej klasyki. Bogactwo treści, logika formy, prosty i zrozumiały sposób przekazu treści pokazują wręcz podręcznikową wartość temu poświęconego chrześcijańskiej duchowości. Z pewnością udostępnienie tego dzieła polskiemu czytelnikowi w tym tak dobrym tłumaczeniu spotka się z wielkim zainteresowaniem środowisk teologicznych, kościelnych oraz historyków. Książka może być doskonałym materiałem źródłowym w przygotowaniu wykładów na poziomie uniwersyteckim, może też służyć studentom historii, zwł. historii Kościoła, kulturoznawstwa, studentom teologii i ekumenizmu – i to niezależnie od profilu wyznaniowego. Książka, lub przynajmniej jej fragmenty, winny należeć do podstawowych lektur dla studentów wymienionych kierunków – tak na uczelniach katolickich, jak ewangelickich i prawosławnych. Z pewnością zainteresuje ona też wszystkich pragnących poszerzyć i pogłębić swą wiedzę na temat epoki średniowiecza, początków czasów nowożytnych i epoki reformacji.

Piotr Jaskóła (Opole)